

ERMENİSTAN'IN BOLŞEVİKLEŞMESİ SÜRECİNDE TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİNE BİR BAKIŞ (1920-1921)*

(AN OVERLOOK TO TURKISH-ARMENIAN RELATIONS IN THE
PROCESS OF BOLSHEVIZATION OF ARMENIA(1920-1921))

Arş. Gör. Hasan DEMİRCİ

Batman Üniversitesi

Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı
e-mail: hasan.demirci@batman.edu.tr.

Öz: *Bu çalışmada, Bolşeviklerin iktidara geldiği 1917 yılından itibaren Kafkasya'da İngilizlerin "Kafkas Seddi" politikalarına karşı izlediği siyasetin başarılı bir neticesi olan 1920 yılı Ermenistan'da Bolşevik idaresinin kurulması sürecinde Anadolu'nun doğusunda meydana gelen Müslüman-Türk ahaliye yönelik Ermeni tecavüzleri karşısında Kazım Karabekir Paşa komutasındaki Kafkas Türk Ordusu'nun İleri Harekâtı çerçevesinde Türk-Ermeni ilişkileri ortaya koyulmuştur. Bu süreç verilirken bir yandan 1920'deki Anadolu Türkiye'sinin mevcut siyasi koşulları göz önünde bulundurulurken diğer yandan Ermenistan'daki Taşnak ve Bolşevik grupların Türkiye'ye karşı politik tavırları mercek altına alınmıştır. Anadolu'daki Kemalistlerin Ermenilere bakışının, tam bağımsızlık prensibi ve Sovyet Rusya ile ilişkiler açısından şekillendiği görülmüştür. Ermenilerin Kemalistlere karşı duruşunu ise Sevr vaatlerini kendilerine sunan ABD ve Sovyet Rusya'nın arka çıkması ve iktidardaki Taşnak Partisi'nin nasyonalist tutumu belirlemiştir. Eylül 1920'de başlayıp Aralık ayı başlarına kadar devam eden Türk İleri Harekâtı sonucunda Taşnakçı Ermenilerle imzalanan 2-3 Aralık 1920 tarihli Gümrü Antlaşması ve akabinde Ermenistan'daki Bolşeviklerin iktidarı Taşnakçılardan devralması hadiseleri, ikili ilişkilerde bir takım farklılıklara da yol açmıştır. Ermenistan'da Şubat 1921'de Taşnakçılarla Bolşevikler arasında patlak veren iç savaş Taşnak üyelerini Kemalist Anadolu'ya olan tavrının değişmesine neden olmuştur. Hatta Erivan'daki iç savaş yüzünden yüzlerce Taşnakçı Ermeni'nin Anadolu'ya sığınma talepleri olmuştur. Fakat TBMM bu konuda katıyen ödün vermemiştir. Ayrıca Ermenistan'da Milli Selamet Komitesi'nin Reisi Simon Vratzian'ın Mustafa Kemal'den yardım isteğine geçmişteki Taşnak siyasetinden ötürü kayıtsız kalınmıştır.*

* Bu makale, Atatürk Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkez Müdürlüğü'nün 6-8 Mayıs 2015 tarihleri arasında Erzurum'da düzenlemiş olduğu *Sevk ve İskân Kanunu'nun 100. Yılında II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu*'nda yazar tarafından tebliğ olarak sunulmuştur.

Anahtar kelimeler: *Gümrü, Ermenistan'ın Bolşevikleşmesi, Kemalistler, Taşnakçılar.*

Abstract: *In this study, after 1917 that Bolsheviks dominated in Russia, in the process of Bolshevization of Armenia which in Caucasia Bolshevik Russians prevented successfully against "Caucasian Wall" politics of British, in East Anatolia massacres acted to Muslim-Tukish by Dashnakist Armenians in the light of Forward Attack of Caucasus Tukish Army Commander Kazım Karabekir Pasha are revealed. Examining to this process, the writer considered to the next two conditions. Firstly, available political conditions in Anatolia in 1920, and other, political attitudes against Kemalists of Dashnakists and Bolshevik Armenians. As result of this, it was understood that in Anatolia Kemalists's views to Dashnakist Armenians were limited with certain independence principle and that focused with Soviet Russia relations. In addition to these conditions, Dashnakist Armenians's attitude against Kemalists was determined with USA presenting themselves Sevres promises, supporting of Soviet Russsia, and nationalist behaviour of Dashnakist dominating. Had been conducted from September 1920 to early December, in result of Turkish Forward Attack, Gümrü Treaty was signed between Kemalists and Dashnakist Armenians in 2-3 December 1920 and then Armenia was bolshevized by Bolshevik Russia with collaborating Bolshevik Armenians. Owing to these two events, Kemalist-Dashnakist relations were differentiated. Also interior war in February 1921 erupted between Bolshevik Russians and Dashnakist Armenians brought about change to Dashnakist's attitude. Due to the interior war in Yerevan, hundereds of Dashnakist Armenians demanded for refuge to Anatolia. But in this the subject Turkish Grand National Assemble rejected it certainly. Besides it was disregarded that Armenia Salvation Comittee Chief Simon Vratzian demanded for support from Mustafa Kemal.*

Keywords: *Gyumru, Bolshevization of Armenia, Kemalists, Dahnakists.*

GİRİŞ

1920 yılı Türk-Ermeni ilişkileri açısından oldukça karmaşık ve çelişkilerle dolu olan bir süreci ifade etmektedir. Bu karmaşıklık tarafların bazen dostluğu simgeleyen bazen de art niyetli tutumlarından kaynaklanmıştır. İlişkilerin temel de dört etrafta şekillendiği görülmektedir. Bunlar: Anadolu'da *TBMM yani Kemalistler*, Ermenistan'da *Taşnakçı ve Bolşevik Ermeniler*, Rusya'da *Bolşevikler*. Bu çalışmada da, aslında, bir yandan Türk emelleri diğer yandan *Taşnakçı ve Bolşevik Ermenilerin emellerine* yer verilirken dört taraf açısından da bir denge unsuru olarak Bolşevik Rusya'nın emelleri kendi iç ve dış siyasî menfaatleri doğrultusunda ele alınacaktır. 1920 yılından itibaren tarafların politik durumları ve birbirlerine karşı izledikleri siyasî tavırları sunmadan önce yukarıda zikredilen tarihin birkaç yıl öncesinde gerek Türk gerekse Ermeni tarafının mevcut durumlarına değinmek Türk-Ermeni ilişkilerini, ele alacağımız dönem açısından daha anlaşılabilir kılacaktır.

I. 1920 Arifesinde Türk-Ermeni İlişkileri

Türk-Ermeni ilişkileri, 1920 yılının birkaç yıl öncesinde oldukça gergin ve anlaşmazlıkların yoğun olduğu bir dönemden geçmişti. Birinci Dünya Savaşı'na büyük umutlarla giren Osmanlı Devleti'nin birçok cephede İtilaf kuvvetleriyle harp halinde olması, cephe gerisinde kendilerine serbestî imkânı bulan ayrılıkçı Ermenilerin işini kolaylaştırmış ve bu Ermeniler, Hınçak ve Taşnak gibi komitacı terör örgütleriyle işbirliği yapıp Anadolu'nun doğu bölgelerinde Müslüman-Türk ahaliye yönelik bir imha hareketine girişmişlerdi.¹ Ermenilerin bu türden faaliyetlerine karşı devlet, önce 24 Nisan 1915'te çıkardığı bir kanunla Hınçak, Taşnak, Ramgavar gibi terör örgütlerinin elebaşlarını tutuklama kararı almış, isyan hareketlerinin devam etmesi neticesinde ise daha sonra 27 Mayıs 1915 tarihinde almış olduğu bir kararla Doğu ve Güney Anadolu'daki Ermenileri Suriye ve Şehr-i Zor'a göçe tabi tutmuştu.² Devletin olağanüstü dönemde almış olduğu bir güvenlik tedbirinin ifadesi olan bu "*Sevk ve İskân Kanunu*" daha o dönemde *sözde* bir soykırım olarak nitelendirilmiş ve Ermenilerle ilişkiler tamamen kopma noktasına

1 Ermenilerin Doğu Anadolu'da yaptığı mezalim hakkında arşiv belgeleri için bkz. *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I (1906-1918)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 23, Ankara 1995; *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri I*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 49, Ankara 2001.

2 Kemal Çiçek, "Türk Ermeni İlişkileri ve Tehcir", *'Ermeni Soykırımı' İddiaları-Yanlış Hesap Talat'tan dönünce-*, (der: Mustafa Çalık), Cedit Neşriyat, Ankara 2013, s. 158, 161; Ermenilerin sevk ve iskânı hakkında geniş bilgi için bkz. Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü(1915-1917)*, TTK Basımevi, Ankara 2012.

gelmişti. Ancak devletin bu önlemlerine rağmen Ermeniler, yağma ve katliam hareketlerine yeniden koyulmuştu. Nitekim Osmanlı ordularının Çarlık ordularına karşı 1915 Ocak ayı başlarında aldığı Sarıkamış mağlubiyetinden sonra Rusların 1916 Ağustos ayına kadar Doğu Anadolu'yu bütünüyle işgal etmeleri³ Ermenilere yeni bir fırsat doğurmuştu. Bu fırsatı değerlendiren Ermeniler, Erzurum, Van, Muş, Bitlis gibi şehirlerde bir kıtal hareketine girişmişlerdi.

1917 Ekim ayında Rusya'da çıkan bir ihtilâl neticesinde Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesi, Türkler için bir dönüm noktası olmuştu. Çünkü Çarlık hükümetini deviren Bolşevikler, “*ilhaksız ve tazminatsız*” bir barış isteyerek savaştan çekilmesi demek Doğu Anadolu'nun ve Elviye-i Selâse'nin yeniden Türk hâkimiyetine girmesi anlamına geliyordu. Ancak şurası da vardı ki, Rus ordusu geri çekilirken boşalttıkları yerleri silah ve cephaneleriyle birlikte Ermeni komutanlarına bırakmışlardı.⁴ Bu sebeple Antranik'in başında bulunduğu Ermeni birlikleri, sivil Müslüman-Türk ahaliye yönelik yeniden bir imha politikasından geri durmamıştı. Bunun yanında Lenin'in 13 Ocak 1918 tarihli “13 No'lu Dekre” de vurguladığı *self-determination* (milletlerin kendi kaderlerini kendileri tayin etme) ilkesi ve Ermenilere Doğu Anadolu'dan bazı yerlerin verilmesi isteğinin belirtilmesi, Ermeniler için bir hayli cesaretlendirici olmuştu.⁵ Öte yandan ABD Başkanı Woodrow Wilson'un bizzat belirlediği 8 Ocak 1918 tarihli 14 Nokta'nın 12. maddesinin azınlıkların çoğunlukta oldukları yerlerde bağımsızlık verilmesi şeklinde olması, Ermenilerin imha politikalarını iyice artırmıştı. Çünkü Ermeniler, Doğu Anadolu'da hiçbir zaman çoğunluğu elde edememişlerdi, Müslüman-Türk nüfusu katlederek bunu elde etmeyi düşünüyorlardı.

Bu siyasî hava içinde Osmanlı Devleti, Kafkas Cephesi'nde harbi bitiren Brest-Litovsk Antlaşması'nı 3 Mart 1918'de pekte samimi olmayan ve önceleri barışa yanaşmayan Ruslar ile imzalamıştı. Bu antlaşmanın 4. maddesi, Elviye-i Selâse'yi oluşturan Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerini Türklerle bırakıyordu.⁶ Yani Türkler, savaş yapmadan masa başında toprak kazanmıştı. Ancak bu barışı Ermeniler, bir türlü kabullenememişlerdi. Çünkü Lenin'in

3 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara Üniversitesi DTCF Yay., Ankara 1970, s. 295.

4 Nurcan Yavuz, “Rusya'da 1917 İhtilâlinin Ermeniler Üzerine Etkisi”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 3, 1995, s. 136-13; Çünkü Ermeniler, Geçici Kerenski Hükümeti zamanında alınan 9 Mayıs 1917 tarihli karar gereğince Ekim 1917'de Tiflis'te çoğunluğunu Taşnakçuların oluşturduğu bir kongre toplamış ve bu kongrede; Kafkasya ve Doğu Anadolu'yu da içine alacak Büyük Ermenistan kurulması şeklinde bir karar almışlardı. (Mim Kemal Öke, *Ermeni Meselesi 1914-1923*, Aydınlar Ocağı Yay. , İstanbul 1986, s. 152-153.)

5 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/4, TTK Basımevi, Ankara 1991, s. 120.

6 Esat Uras, *The Armenians in History and The Armenian Question*, Documentary Publications, İstanbul 1988, s. 908-909.

Doğu Anadolu'daki toprak vaatleri, Ermenileri oldukça umutlandırmıştı, bu barış ise onların umutlarını yok edecek derecedeydi.

Doğu Anadolu'da ve Elviye-i Selâse'de nüfusu kendi lehlerine değiştirmek isteyen Ermenilerin, Müslüman Türk artan zulüm ve dehşetleri karşısında Türk Ordusu'nun bir ileri harekât gerçekleştirmesi kaçınılmazdı. Zaten Brest-Litovsk Antlaşması ile Türkler bu bölgeleri meşru olarak geri almıştı. Bu sebeple III. Ordu Komutanı Vehip Paşa tarafından 12 Şubat 1918'de başlatılmış olan temizleme harekâtı daha Mart ayında meyvelerini vermişti. Bunun üzerine 1917'de Bolşevik İhtilâli'nden hemen sonra Ermeni, Gürcü ve Azerilerden müteşekkil olarak kurulmuş Maverayı Kafkas Hükümeti, bu harekâtın sonlanmasını isteyerek barış teklifinde bulunmuştu. Bu barış isteği üzerine 14 Mart-14 Nisan 1918 tarihleri arasında toplanan Trabzon Konferansı'ndan bir netice alınamaması Türkler için normaldi. Çünkü Gürcü isteklerinin yanında Ermeniler, Kars'ı Türklerle bırakmak niyetinde olmamışlardı.⁷ Konferans sürerken aslında Türk ordusu harekâta devam ediyordu. Nisan ayında Batum'a dahi girilmişti. Türklerin bu ilerleyişi Maverayı Kafkas Hükümeti'ni bir kez daha barışa zorlamıştı. Bunun neticesinde bu defa 11 Mayıs- 4 Haziran tarihlerinde Batum'da barış görüşmeleri başlamıştı.⁸ Türkler, artık Ahılkelek ve Ahıska'yı da istiyorlardı. Bu başarısızlığın ardından Maverayı Kafkas Hükümeti'de kendisini feshetti. Gürcüler, Azeriler ve Ermeniler ayrı ayrı bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan eden Ermenistan ile 4 Haziran'da barış yapıldı. Buna göre, Türkler, Ermenistan Cumhuriyeti'ni bağımsız bir devlet olarak tanıyordu. Buna karşılık Ermenistan Cumhuriyeti de Türklerin toprak bütünlüğünü önkoşulsuz kabul etmişti.⁹ Bu antlaşma Türk-Ermeni ilişkilerinde barışçıl bir dönemin başlaması açısından son derece önemlidir. Nitekim bu barış neticesinde akit taraflarca elçilikler dahi açılmıştı. Böylece Osmanlı Devleti nezdinde Türkler, Ermenistan Cumhuriyeti'ni tanıyan ilk devlet olmuştu.

Ancak bu dostane ilişkiler fazla uzun sürmeyecekti. I. Dünya Harbi'nde mağlup bir devlet olarak Osmanlı Devleti'nin, İngiltere ile imzaladığı 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'nin 24. maddesi, Vilayât-ı Sitte yani Erzurum, Sivas, Diyarbakır, Van, Bitlis ve Mamüretü'l-aziz (Harput) vilayetlerinde İtilaf güçlerinin güvenliklerini tehdit edebilecek bir karışıklık çıktığı takdirde bu vilayetlerin İtilaf kuvvetlerince işgal edileceği şeklindeydi. Aslında mütarekenin İngilizce metninde zikredilen vilayetler, "the Six

7 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 470.

8 Stefanos Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri (Ekim Devrimi'nden Milli Mücadele'ye)*, İstanbul 1979, s. 22-25.

9 Abdurrahman Bozkurt, "Osmanlı Devleti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasındaki İlişkiler (1918-1920)", *OTAM Dergisi*, sayı: 34, Güz 2013, s. 24-25.

Armenian Vilayets” yani “6 Ermeni vilayeti” şeklinde belirtilmişti.¹⁰ Bu sebeple kısa süreli dostane ilişkiler yerini yeniden bir çatışma ve anlaşmazlık dönemine bırakmış bulunuyordu.

Mondros Mütarekesi’yle Vilayât-ı Sitte’nin Ermeni vilayetleri biçiminde ifade edilmesi, Ermeniler için eşi bulunmaz bir fırsattı. Ancak İtilaf güçlerinin özellikle İngilizlerin, bu maddeyi koydurmakta asıl amacı, Ermenistan’ın daha fazla toprak kazanması ya da “Büyük Ermenistan” idealinin gerçekleşmesi değil, Bolşeviklerin güneyden Kafkaslara inip Bakü petrollerini

Ancak İtilaf güçlerinin özellikle İngilizlerin, bu maddeyi koydurmakta asıl amacı, Ermenistan’ın daha fazla toprak kazanması ya da “Büyük Ermenistan” idealinin gerçekleşmesi değil, Bolşeviklerin güneyden Kafkaslara inip Bakü petrollerini ele geçirip Batum limanını almasını engellemektir.

ele geçirip Batum limanını almasını engellemektir. Öte yandan Kafkaslarda Dağıstan’a kadar giden Türk orduları, mütareke gereği Ocak 1919’da tamamen bölgeden Erzurum’a çekilince Ermeniler, Elviye-i Selâse’yi ve Vilayât-ı Sitte’yi ele geçirmek için harekete geçmişlerdi. Türk orduları bölgeden çekilmesine rağmen Ermenilerin işgal hareketlerine karşı, bu defa yerli Müslüman-Türk ahali milli teşkilatlanmaya gitmiş, ilk 5 Kasım 1918’de Kars’ta¹¹ olmak üzere şuralar teşekkül etmişti. Zamanla bölgesel şuralar birleşerek, 17/18 Ocak 1919’da III. Kars Kongresi’nden sonra Kars merkezli Elviye-i Selâse sınırlarını

içerisine alan Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti¹² bünyesinde Ermenilere karşı bir mücadele başlatmışlardı. Nitekim Hükümet, İngilizlerce önceleri tanınsa da Kars’a gelen İngiliz Askeri Temsilcilerinin bölgeye Ermenilerin yerleştirilmesi tekliflerini kati suretle reddetmişti.¹³

Ermeniler, mütarekenin kendilerine verdiği Doğu Anadolu ve Elviye-i Selâse topraklarını elde etmek için İtilaf Devletleri nezdinde bir takım siyasî propagandaya girişmekte gecikmemişlerdi. Bu fırsatı ise I. Dünya Harbi’nde mağlup devletlerle yapılacak olan barış anlaşmalarının şartlarını belirlemek üzere 18 Ocak 1919’da toplanan Paris Barış Konferansı’nda bulmuşlardı. Bu konferansta Ermeni taleplerini iletmek üzere iki delegasyon katılmıştı. Birinci delegasyon bütün Ermenileri temsilen Boghos Nubar Paşa’nın öncülüğündeki heyetti. İkincisi ise Ermenistan Cumhuriyeti’ni temsil ediyordu ve başında

10 Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, I, Ankara 1953, s. 524.

11 M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Milli Mücadelede Kars*, I, İstanbul, 1960, s. 8.

12 Ahmet Ender Gökdemir, *Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti*, ATAM Yayınları, Ankara 1989, s. 90.

13 Fahrettin Erdoğan, *Türk Ellinde Hatıralarım*, Yeni Matbaa, İstanbul 1954, s. 186-188.

Avetis Aharonian bulunmaktaydı. İki delegenin amaçları aynıydı fakat talepleri farklıydı. Aharonian, altı vilayetle birlikte Karadeniz'e geçişin bir koridor ile sağlanması gerektiğini savunurken Boghos Nubar, Kilikya diye adlandırdığı bölgenin de Ermenistan'a katılıp Akdeniz'e çıkışın sağlanmasını istiyordu.¹⁴ Bu anlaşmazlık kısa sürede çözülmüştü ve 12 Şubat 1919'da ikili, konferansa bir muhtıra sunmuşlardı. Buna göre; "Büyük Ermenistan" devletinin kurulması vurgulanıyor ve Kilikya bölgesinden başka Vilayât-ı Sitte'de isteniyordu.¹⁵ Aharonian ve Boghos Nubar, 26 Şubat'ta ise bu taleplerini konferansta dile getirmişlerdi. Ermeni heyeti muhtıraya ilaveten I. Dünya Harbi'nde Ermenilerin gönüllü olarak Rus safında savaşa katıldıklarını bu sebeple zikredilen sınırlarda bağımsızlığın hakları olduğunu dile getirmişlerdi. Ermeni taleplerini aralarında münakaşa eden İngiltere, Fransa ve İtalya temsilcileri, sorunun ABD mandaterliğinde çözüleceğine inanmışlardı. Bunun üzerine Başkan Wilson, Ermenistan'ın mandaterliğinin uygun olup olmadığı konusunda General Harbord Heyeti ile King-Crane Heyetini bölgeye gönderme kararı almıştı. Ancak her iki heyette raporlarında, mandaterliğin uygun olmayacağını bildirmişlerdi. Amiral Bristol de bu doğrultuda Washington'a bir fikir ileri sürmüştü. Çünkü tüm bu raporlarda Ermeni nüfusunun hiçbir yerde çoğunluk teşkil etmediği ve Ermenilere yönelik bir katliam hareketinin olmadığı ifade edilmişti.¹⁶

Ermeni heyeti, Paris'teki konferans salonunda Osmanlı'dan istedikleri parçayı koparıp idealleri doğrultusundaki Ermenistan'ı kurma peşindeyken ve buna oldukça inanmışken gerek İtilaf Devletlerinin gerekse Ermenilerin hesaba katmadıkları, daha doğrusu düşünmedikleri bir gerçek bulunmaktaydı. Bu gerçek, mütarekeden sonra Anadolu'da başlayan ve mütareke hükümlerini hiçe sayan *yeni ve tam bağımsız bir devlet kurma* amacını taşıyan Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğindeki Kemalistlerin "Müdafaa-i Hukuk" hareketiydi. Kemalistlerin "tam bağımsızlık" ülküsüyle hareket ettikleri göz önünde bulundurulursa Ermeni taleplerini ve arzularını kabul etmesi elbette beklenemezdi. Ermeni meselesi hakkında Mustafa Kemal, 23 Temmuz 1919'da Erzurum Kongresi'nin açılış gününde yaptığı konuşmada, Ermenilerin Kilikya'da ve Vilayât-ı Sitte'de iki Ermenistan için çalıştığını bu sebeple Nahçıvan'dan Oltu'ya kadar olan bölgedeki İslam ahaliye katliam hareketine giriştiklerin belirtiyor, bunların memleket için birer propaganda olduğundan bahsediyordu. Yine 4 Eylül 1919'da Sivas Kongresi'nin açılış konuşmasında da, Ermenilerin Doğu vilayetlerinde katliam siyasetine başladıklarını ve bu

14 Richard Hovannisian, *The Republic of Armenia (The First Year, 1918-1919)*, Volume I, University of California Press, London 1971, s. 259.

15 Hovannisian, *The Republic of Armenia*, s. 277-278.

16 Mehmet Sait Dilek, "Paris Barış Konferansı'nda Ermeni Sorunu", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, sayı: 15-16, 2009, s. 81-92.

vahşet ve katliama karşı milli namus ve bağımsızlığı sağlamak amacıyla yas tutan vilayetlerin Müdafaa-i Hukuk ve Muhafaza-i Hukuk cemiyetlerini kurduklarını beyan ediyordu.¹⁷ Nitekim bu düşünceler, 7 Ağustos 1919 Erzurum Kongresi'nde 1. Madde de; “*Trabzon vilayeti ve Canik Sancağı ile Doğu vilayetleri adını taşıyan Erzurum, Sivas, Daiyarbakır, Mamüretülaziz, Van, Bitlis ve bu sahadaki bağımsız sancaklar hiçbir sebep ve bahane ile yekdiğerinden ve Osmanlı'dan ayrılmaz bir bütündür*” ve 3. Madde de “*Her türlü işgal Rumluk ve Ermenilik gayesi taşıyacağından birlikte müdafaa ve mukavemet esası kabul edilmiştir*” şeklinde yer alırken Sivas Kongresi'nde de aynı maddelerde yurdun bütününe kapsayacak bir biçimde ifade edilmişti.¹⁸

Anadolu'da, Osmanlı'nın varlığını neredeyse tamamen yitirmesi ve Mustafa Kemal önderliğinde başlayan milli mücadele hareketi, siyasi bir istikrarsızlık doğururken, mütarekeye Ermeniler lehine madde koyan İngilizler, Batum'a Aralık 1918'de asker çıkardıktan sonra, Bolşeviklere karşı Kafkas milletlerini destekleme kararı gereğince 13 Nisan 1919'da Kars'taki parlamentoyu dağıtmış ve Kars'ı Taşnakçı Ermenilere vermişti. 1919'daki seçimleri kazanan Ermenistan Hükümet Reisi Hatisyan, Kars'a vali olarak Korganian(ya da Korganoff)'ı atamış ve 19 Nisan 1919'dan itibaren Kars, Ermenistan'a bağlanmıştı.¹⁹ Kars'ın alınmasından sonra Taşnak mensubu Ermeniler, Elviye-i Selâse topraklarını Ermenistan'a katmak için yeniden Müslüman-Türk ahaliye yönelik katliam hareketine girişmişti. Bunda şüphesiz İngilizlerin büyük bir payı vardı. Şurası da belirtilmelidir ki, İngilizlerce asıl önemli olan Kafkas petroleri için Batum limanının güvenliğini sağlamaktı.

1920 yılına kadar olan sürece bakılırsa Ermeniler, taleplerini, politikalarını mağlup ve çökmekte olan bir Osmanlı'ya karşı gerçekleştirmek istiyorlardı. Bu isteklerinde Batılı galip devletlerin desteği ve vaatleri onlar için son derece önemliydi. Ancak 1920'nin değişen mevcut siyasi yapılanmaları özellikle Anadolu'da gittikçe güçlenen Kemalistler, Taşnakçı Ermeniler için muhatap alması gereken tarafın da değiştiğini gösterecekti. Ermeniler artık Osmanlı'yı değil Anadolu'daki Müdafaa-i Hukukçuları karşında bulacaklar, isteklerinin gerçekleşmesinin de Kemalistlerin tavırlarına bağlı olduğunu bileceklerdi. Buna rağmen 1920 sonlarına kadar Taşnakçılar umutlarını Batılı devletlerin vaatlerinde arayacaklardı. 1920'den itibaren İtilaf güçlerinin Kafkasya'dan çekilmesiyle Taşnakçılar, Rusya'da Bolşevikler, Anadolu'da TBMM çatısı altında Kemalistler açısından ilişkilerini geliştirmeye çalışacaklardı.

17 Bilâl N. Şimşir, *Ermeni Meselesi (1774-2005)*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2009, s. 322, 326.

18 Şimşir, *Ermeni Meselesi*, s. 323, 326.

19 Gökdemir, *Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti*, s. 155-156; Hovannisian, *The Republic of Armenia*, s. 220-222.

II. Türk-Ermeni İlişkilerinin 1920 Evresinde Tarafların Mevcut Siyasî Durumları ve Menfaatleri

Anadolu'da Kemalistler ve TBMM

Mondros Mütarekesi'nin akabinde 1919 yılı bahar ayında gerek İstanbul Hükümeti'ne gerekse işgalci Batılı emperyalist devletlere karşı Türk milletinin varoluş mücadelesini başlatan Kemalistler, 1920 yılına gelindiğinde artık Anadolu'nun tek hâkimi durumundaydı. 21-22 Haziran 1919'da Amasya Tamimi ile mücadeleye koyulan Kemalistler, Erzurum ve Sivas kongreleriyle verdikleri mücadelenin temel prensiplerini belirlemiş, bu prensipleri uygulayacak olan Heyet-i Temsiliye idaresinde de çalışmalarını yürütmeye başlamıştı. Kemalistlerin verdikleri mücadelede en önemli ilke, tam bağımsızlık konusunda kesinlikle taviz verilmemesiydi. Tam bağımsızlığın sınırlarını ise 28 Ocak 1920 yılında Son Osmanlı Mebusan Meclisince kabul edilen "Misâk-ı Millî" oluşturuyordu. Bu sınırlar doğuda Elviye-i Selâse'yi, batıda Batı Trakya'yı, güneyde ise Musul, Kerkük ve Süleymaniye'yi içine alıyordu. Dolayısıyla Kemalistlerin tüm savaşımı, bu sınırları ele geçirip elde tutmak içindi. Bu noktada onların dış politikada gözettiği temel kıstas, bu sınırlara ulaşmak ulaşıktan sonrada diğer devletlerin buna saygı duyması idi.

Bu ilkeler doğrultusunda mücadelesini veren Kemalistler, mutlaka sırtını yabancı bir devlete dayamak zorunda olduklarının farkındaydılar. Çünkü silah, cephane özellikle para gibi kaynakları kısıtlıydı. Bu kısıtlı kaynaklarla Batılılara karşı mücadele vermekse çok güçtü. Bu sebeple daha mücadelenin ilk günlerinde Kemalistler, kendileri açısından tabii bir müttefik olarak görülen Bolşeviklerle temasa geçmişlerdi Çünkü Bolşevikler de Batılı emperyalistlerin kurmuş olduğu Beyaz ordu ile mücadele veriyordu ve onlarında bir gücün desteğine ihtiyacı vardı. Dolayısıyla ortak düşman her iki tarafı birbirine yaklaştırmıştı. Bolşeviklerin Kemalistlerin silah ve para taleplerine cevabı bundan dolayı olumluydu ve ilk gayr-i resmi temaslar da 1919 Eylül ayında Fuat Sabit'in Moskova'ya ve Ömer Lütfü Bey'in ise Bakü'ye gönderilmesiyle gerçekleşmişti.²⁰ Kemalistlerin Bolşeviklerden temel çıkarı, para ve silah temini ile emperyalistlere karşı siyasî anlamda görünürde de olsa bir dost bulmaktı.

16 Mart 1920'de İstanbul resmen İtilaf güçlerince işgal edildikten sonra 23 Nisan 1920'de Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılıp milletin egemenliğe baş tacı yapılmasıyla Anadolu'da Kemalistler, artık tek otorite olarak kurumsallaşmıştı. TBMM'nin açılmasıyla ilk işi yine dış politikada

20 Kâmuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, TTK Basımevi, Ankara 2010, s. 8, 19.

Bolşeviklerin desteğini sağlamak olmuştur. Bu nedenle Meclis, 5 Mayıs 1920'de Moskova'ya göndermek üzere bir heyet seçti. Bu heyet, 11 Mayıs'ta Moskova'ya gitmek üzere yola çıktı. Ancak Doğu yolu Ermenilerin elindeydi. Heyet de Tuapse yoluyla gitmeye karar verdi.²¹ TBMM'nin Bolşeviklerle ilişkilerde en çok yakındığı mesele de zaten Ermeniler olacaktı. Doğu sınırında bir tehdit unsuru olan Ermeniler, TBMM ile Bolşevikler arasında sürekli gündeme getirilecekti. Bundan ötürü, TBMM'nin Taşnakçı Ermenilere bakışı da Bolşeviklerle olan ilişkiler ve doğu sınırı açısından gelişmişti.

Erivan'da Taşnakçı ve Bolşevik Ermeniler

28 Mayıs 1918'de Ermenistan, bir cumhuriyet olarak kurulduğunda Taşnak Partisi, iktidardaydı.²² Taşnakçılar, sağcı, milliyetçi ideolojiyi savunuyordu ve

Taşnakçılar, ideallerini gerçekleştirmek üzere ABD ve İngiltere'ye çok güveniyordu fakat bu güvenleri İngilizlerin Kafkasya'dan bütünüyle çekildiği 1920'den sonra yerini umutsuzluğa bırakacaktı. 1920 yılının başlarında Bolşevik Kızılıların, emperyalistlerin Beyazlarına üstün gelmeye başladıkdan sonra Taşnakçılar, ikili oynamaktan geri durmayacaklardı.

Taşnak ideolojisinin mensupları daha çok çiftçi ve işlerden oluşuyordu.²³ Taşnakçılar, ortaya çıktıkları 19. asrın sonlarından beri "Büyük Ermenistan" hayaliyle yaşıyorlardı. Amaçları Doğu Ermenistan'ı Batı Ermenistan olarak atfettikleri Vilayât-ı Sitte ve Elviye-i Selâse ile birleştirmekti. 1918'de Kaçaznuni'nin iktidarından sonra 1919'da Hatisyan, Taşnak Partili olarak hükümeti devralmıştı.²⁴ O, I. Dünya Savaşı'ndan sonra mağlup devlet olarak Osmanlı'dan çok şey koparabileceklerini düşünüyordu. *Khorkurd*²⁵'ta Paris'e Ermenistan Cumhuriyeti'ni temsilen gitmesi kararlaştırılan Avetis Aharonian, bu amaçla hareket etmişti.

Taşnakçılar, ideallerini gerçekleştirmek üzere ABD ve İngiltere'ye çok güveniyordu fakat bu güvenleri İngilizlerin Kafkasya'dan bütünüyle çekildiği 1920'den sonra yerini umutsuzluğa bırakacaktı. 1920 yılının başlarında Bolşevik Kızılıların, emperyalistlerin Beyazlarına üstün gelmeye başladıkdan sonra Taşnakçılar, ikili oynamaktan geri durmayacaklardı. Anadolu'daki talepleri gerçekleştirme isteklerinin ise Kemalistlerle ya barış ya da savaş yaparak gerçekleştireceklerini anlamışlardı.

21 A. Suat Bilge, *Güç Komşuluk*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1992, s. 42-43.

22 Hovannisian, *The Republic of Armenia*, s. 39.

23 George A. Bournoution, *Ermeni Tarihi (Ermeni Halklarının Tarihine Kısa Bir Bakış)*, (çev: Ender Abadoğlu-Ohannes Kılıçdağı), Aras Yay., İstanbul 2011, s. 253.

24 Hovannisian, *The Republic of Armenia*, s. 462.

25 Ermenistan Ulusal Meclisi.

Ermenistan'da Bolşevikler fazlaca taraftar bulamamıştı. Ama yine de 1917 İhtilâli, bazı Ermeni grupları üzerinde etkisini göstermişti. Bolşevik Ermeniler özellikle Tiflis, Batum, Bakü ve Moskova gibi şehirlerde aktifti. Erivan'da ise Hınçak Partisi, Bolşevikliğe yakın gözükiyordu.²⁶ Bir de Ermenistan Komünist Partisi bulunmaktaydı. Bunların amacı, Türk topraklarında devrimci propaganda yapmaktı²⁷. Erivan'daki Bolşeviklerin “Batı Ermenistan” gibi bir davaları görünürde de olsa yoktu. Onlar, Taşnak politikalarından rahatsızlık duymaktaydılar. Çünkü Taşnakçılar, çiftçilere toprak dağıtım sözü vermesine rağmen uygulamaya koymamışlardı.²⁸ Öte yandan Bolşevik Ermeniler, Taşnakçıların aşırı milliyetçi tutumlarının Ermenistan'a zarar verdiği kanısındaydılar. Bütün bunların yanında Kızılların, Denikin birliklerini Nisan 1920'de yenilgiye uğratması Erivan ve Gümrü'de Bolşevik Ermenilerin 1 Mayıs 1920'de gösteriler yapmasına sebep olmuştu. Aralarında Allaverdyan, Musaelyan, Gukas Gukasyan, Garibciyan, Saruhanyan gibi önde gelen Bolşevik Ermenilerinin bulunduğu gösterilerde, “Kahrolsun Taşnaklar! Yaşasın Sovyet Rusya” gibi sloganlar dahi atılmıştı. Ayrıca Taşnak Partisi binalarına da saldırıda bulunup yakmışlardı. Bu gösteriler daha da ileri giderek bir iç savaşa dönüşmüştü. Bolşevik Ermeniler, 8 Mayıs 1920'de ise Musaelyan başkanlığında Askerî Devrim Komitesi kurarak mücadeleye girişmişlerdi. Üç gün sonra 11 Mayıs'ta da Kars'ta bir Sovyet rejimi dahi kurulmuştu.²⁹ Taşnakçılar da bu isyanı bastırmak için Vatanı Kurtarma Komitesi adıyla bir örgütlenmeye gitmişlerdi. Nihayet Taşnakçılar, İngiliz ve Amerikan desteğiyle bu isyanı bastırabilmişti.³⁰ Ardından Hatisyan hükümeti düştü, Ohancanyan başkanlığında yeni hükümet kuruldu.³¹

1920 yılının ilk ayları Ermenistan'da Taşnakçılar, Türkiye üzerinde toprak taleplerini İngiliz ve Amerikan desteğiyle sürdürürken bir yandan da kuzeyden gelen Bolşevik etkisi Ermenistan'da Bolşevik propagandaların yapılmasına neden olmuş ve ülke siyasî bir çalkantının içerisinde dış politikada bir ikilemde kalmıştı.

Türk-Ermeni İlişkilerinde Bolşevik Rusya Faktörü

Rusya'da Bolşevikler, Lenin'in öncülük ettiği ihtilâl neticesinde iktidara geldikten sonra kendi içindeki uluslar haricinde tüm uluslara karşı barışçıl bir

26 Hovannisian, *The Republic of Armenia*, s. 403-404.

27 Hovannisian, *The Republic of Armenia*, s. 410.

28 Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s. 255.

29 Firuz Kazemzadeh, *The Struggle For Transcaucasia (1917-1921)*, Birmingham 1951, s. 219.

30 A. Şemsutdinov-Y.A. Bağirov, *Bir Karagün Dostluğu Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri*, (çev: A. Hasanoğlu), Bilim Yay., İstanbul 1979, s. 20-21.

31 Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s. 259; Uras, *The Armenians in History...*, s. 960.

politika izleyeceği sinyali vermişti. Nitekim daha iktidara geliştinden bir hafta sonra 15 Kasım 1917’de yayınladığı demeçte kendi bünyesindeki milletlere *self-determination* hakkının verilmesi yani kendi geleceklerini kendilerinin belirlemesi hususunu açıkça ifade etmişti.³² Bununla birlikte Bolşevikler, enternasyoneli gerçekleştirme hayaliyle yaşıyor, Anadolu’yu ve Kafkasya’yı ise bu hayale ulaşacak kapı olarak nitelendiriyorlardı. 1917’den beri Sibiry’a İtilaf güçlerinin kurmuş olduğu Beyaz orduya karşı mücadele veriyorlardı. Bundan dolayı Anadolu’daki Kemalistlerden daha tabii bir müttefik olamazdı. Kemalistlerin de emperyalistlerle mücadele etmesi onları Anadolu’ya bir adım daha yakınlıştırmıştı. Öte yandan Bolşevikler, Beyazlara karşı savaşın ilk yıllarında Kafkas milletleriyle yakından ilgilenememişlerdi. Hâlbuki onlar için Kafkasya son derece önemliydi. Çünkü İngilizler Bolşeviklerin güneye inmesini, Kafkas petrolerini Batum vasıtasıyla elde tutmak ve İran yolunu açabilmek 1918’den itibaren “Kafkas Seddi” politikasıyla Kafkas milletlerini destekliyordu.³³

1920 yılının başlarında ise Bolşevik Kızıl ordunun Denikin’e karşı almış olduğu başarılar Bolşeviklerin gözünü Kafkas milletlerine çevirmesine neden oldu. Bolşevikler daha önce de 13 Ocak 1918’deki bildirimlerinde Doğu Anadolu’daki bir kısım topraklara Ermenilerin yerleştirilmesini istemişlerdi. Bundaki amaçları Ermenileri desteklemek suretiyle Doğu Anadolu’yu kolonizeleştirmek ve sonradan Bolşeviklik ilan edip buralara savaşmaksızın sahip olmaktı. Görünürde barışçıl politikalarla iktidara gelen Bolşevikler, 1920’nin ilk yıllarında gerçek hedeflerini uygulamaya koymaya başlamışlardı. Lenin 17 Mart 1920’de Kafkas Cephesi Harbî İnkılâp Şurası Başkanı Orconokidze’ye çektiği telgrafta Bakü’nün alınmasının gerekli olduğuna değinmiş ve Gürcistan’ın da aynı öneme sahip olduğunu ifade etmişti. 28 Nisan 1920’de petrol rezervleri ve üretimi açısından önemli olan Bakü, Bolşevikler tarafından işgal edildikten sonra burası Kafkas milletlerini Bolşevikleştirmek için bir üs olarak kullanıldı.³⁴

Bolşeviklerin 1920’den itibaren Kafkasya’da Bolşeviklik propagandasına girişmesi özellikle Ermeniler lehinde bir tavır izlemesi ve İngiltere ile Mayıs 1920’de imzaladığı ticaret anlaşması³⁵, Kemalistlerin Bolşeviklere kuşkuyla yaklaşmasına neden olmasında etkili oldu. Ancak ortada bir gerçek vardı, ne Bolşevikler Kemalistlerden ne de Kemalistler Bolşeviklerden vazgeçebilirdi.

32 Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 1.

33 Rahmi Doğanay, “Milli Mücadele Döneminde Türkiye, Sovyet Rusya ve İtilaf Devletlerinin Kafkasya Politikaları”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XIX/2, Elazığ 2009, s. 281-282.

34 İskender Yılmaz, “Ermenistan’ın Bolşevikleşmesi”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 14, Erzurum 2000, s. 303.

35 Doğanay, “Kafkasya Politikaları”, s. 287.

Bu nedenden ötürü Kemalistler, Doğu sınırında Ermenilerden şikâyetçi olduklarında, Bolşevikler önceleri Ermenilerden yana tavır koysa da, sonraları bu şikâyetleri normal karşılayıp bu doğrultuda hareket edeceklerdi. Kemalistler de Bolşevik propagandalarına olumlu yaklaşmakla karşılık verecekti.

III. Kemalistlerin Doğu Politikasında Ermeniler ve Kâzım Karabekir Paşa'nın Ermenistan Harekâtı

Kemalistlerin Doğu'da Ermenilere karşı politikasını şekillendiren temelde üç faktör vardı. Bunlardan ilki, Bolşeviklerle olan ilişkilerdi. Doğu'da Ermenilere karşı Kemalist yaklaşımında Bolşevikleri gücendirmemek önemliydi.³⁶ Kemalistler Bolşevik yardımını sağlamak için hiç değilse Ermeniler konusundaki sınır anlaşmazlıklarını belli bir zaman kadar daha ılımlı yollardan çözümlenmeyecek şekilde bırakmaya çalıştılar. Ancak bu gücendirmeme mevzusu hiçbir zaman Kemalistlerin tam bağımsızlık ilkesiyle çelişmeyecek şekilde olacaktı. İkincisi, yapılacak Bolşevik yardımının gerçekleşmesi için Gümrü-Şahtahtı-Culfa yani Ermenistan yolunun açılmasıydı.³⁷ Özellikle bu yolun Ermenistan'da meydana gelen isyanlar sonucunda kapalı olması nedeniyle Bolşeviklerle ittifak için TBMM tarafından Moskova'ya gönderilen Türk murahhas heyeti için tehlikeliydi. Üçüncü faktör de, Ermenilerin Batılı emperyalistlerce kendilerine vaat edilen "Büyük Ermenistan" idealini gerçekleştirmek üzere 1920'nin başlarında Müslüman-Türk ahaliye yönelik katliam hareketine³⁸ karşı koymaktı. TBMM, önceleri Ermenilerin bu türden faaliyetlerine karşılık vermek için bekleyecek sonraları ise bir ileri harekât tertipleyecekti.

1920 yılına gelindiğinde Kemalistlerin Doğu politikasında Ermeniler, amaçlarından toprak taleplerinden vazgeçmemişlerdi. İlginç olansa Taşnakçı Ermenilerin Kemalistlere karşı bir yandan Batılı emperyalistlerin bir yandan da Bolşevik Rusya'nın desteğini sağlamaktaki ikili siyasetiydi. Taşnakçılar 1920 Şubat'ındaki İtilaf Temsilcilerinin ilk Londra Konferansı'nda İngilizlere bağımsız bir Ermenistan'ın kurulması yönünde istekte bulunmuşlardı. Bu isteğe cevap veren Lord Curzon, bu fikri desteklediklerini açıklamıştı.³⁹ Aynı zamanda da Bolşevik Rus Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin'in daveti üzerine gelen Ermeni Taşnak Heyeti temsilcisi Schant, 30 Mayıs 1920'de Moskova'da Bolşeviklerin Dışişlerinden Karahan ile yaptığı görüşmede, Batılı devletlerin

36 Öke, *Ermeni Meselesi*, s. 204.

37 Bilge, *Güç Komşuluk*, s. 45.

38 M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi*, Ankara 1954, s. 101, 108.

39 Akaby Nassibian, *Britain and the Armenian Question: 1915-1923*, Croom Helm, London, 1984, s. 180.

“Büyük Ermenistan” için yaptıklarından vazgeçmeleri karşılığında Bolşeviklerden Kemalistler nezdinde Van ve Bitlis vilayetlerini Ermenistan’a katması yönünde ısrar etmelerini şart olarak sunuyordu. Ayrıca Kafkaslara sığınmış 300.000 Anadolu Ermeni’sinin yerleştirilmesi için toprak istiyordu.⁴⁰

Taşnakçı Ermeniler, bir yandan Bolşeviklerle diğer yandan İngilizlerle iyi geçinip destek ararken, TBMM de Bolşevik Rusya’dan gerekli maddi yardımı bir an önce sağlamak amacıyla Bekir Sami Bey başkanlığındaki heyeti Moskova’ya gitmesi için görevlendirmişti. Ancak Moskova’ya gitmek için yola çıkan heyet, Nahçıvan ve Gerus yolunun Bolşevik Ermenilerin isyanı neticesinde kapalı olması dolayısıyla başka bir yoldan gitmek zorunda kaldı. Bunun üzerine Bekir Sami Bey, Ermenilere yolun açılması için bir nota gönderse de sonuçsuz kaldı.⁴¹ Nahçıvan ile Gümrü-Şahtahtı-Culfa yolunun Ermenilerce kapalı olması ve Taşnakçıların bu yöndeki taviz vermez tutumu Kemalistlerin Taşnakçı Ermenilere karşı düzenleyeceği harekâtın başlıca sebeplerinden de biri olacaktı.

Doğu sınırında bilhassa Oltu ve çevresinde, Müslüman-Türklerle yönelik Taşnakçı katliamlarının artması⁴², karargâhı Erzurum’da bulunan 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa’yı endişelendirmekteydi. Bolşeviklerin 28 Nisan 1920’de Bakü’yü bolşevikleştirmesinden sonra Ermenistan üzerinde de bir propagandaya girişmeye başlaması ve Türklerin Sarıkamış ve Kars’ı ele geçirmeden yapılacak olası bir Bolşevik harekâtı K Kâzım Karabekir Paşa’yı kaygılandıran bir diğer faktördü. Bu sebeple Paşa, 1920 yılının Mayıs ayının ilk günlerinden Haziran ayının ilk günlerine TBMM’ye Ermenistan üzerine bir harekât yapılması doğrultusunda istemde bulundu.⁴³ Ancak Ankara Hükümeti’nin Kâzım Karabekir’e verdiği cevaplar, yapılacak herhangi bir harekâtın Bolşeviklerce hoş karşılanmayacağı ve sağlanacak yardımın sıkıntıya girebileceği düşüncesiyle müspet olmadı.⁴⁴

Bu arada Kâzım Karabekir’in düşüncelerinde ne derece haklı olduğu Temmuz ayında Moskova’ya giden Türk heyetinin Bolşeviklerle olan görüşmelerinde açığa çıktı. Nitekim Bolşeviklerin Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin, 13 Ağustos günü yapılan görüşmelerde Anadolu’ya maddi yardımın yapılacağına ancak

40 Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 154.

41 Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 158.

42 Kırzioğlu, *Ermeni Mezalimi*, s. 108.

43 Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, II, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2010, s. 789, 851, 860.

44 TBMM, 1 Haziran 1920’de Kâzım Karabekir Paşa’ya gönderdiği telgrafta, Ermenistan seferinin şu iki sebepten ötürü henüz yapılmamasını bildirmişti: 1- Bolşeviklerin göstereceği tepki ve yardımın henüz sağlanmaması, 2- Ermenistan seferi için 15. Kolordu’nun yeterince teçhizatlı olmaması. (Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s. 854.)

Van, Bitlis ve Muş vilayetlerinin Ermenistan'a verilmesi gerektiğini bildirdi. Nitekim Çiçerin'in bu talebi, Şant ile yapılan görüşmenin bir sonucuydu. Bekir Sami Bey, 30 Ağustos'ta TBMM'ye gönderdiği bir raporunda bu durumu belirtmesi üzerine Ermenistan harekâtı kaçınılmaz bir hal aldı.⁴⁵ Aslında Bolşevikler, Kemalistlerin olası bir Ermenistan seferine karşıydı. Ermenistan bolşevikleştirilmeden önce Türklerin Ermenistan'a girme olasılığı onları tedirgin ediyordu. Bu yüzden Kemalistlerin öne sürdüğü *yardım yolunun açılması* meselesiyle yakından ilgilenmişlerdi. Hatta Bolşevik temsilcisi Legran, 10 Ağustos 1920'de Tiflis'te Taşnakçılarla bu doğrultuda bir anlaşma dahi imzalamıştı. Bolşevikler, Kemalistlerle Taşnakçı Ermeniler arasında arabuluculuk yapmak istiyordu.

Nihayet TBMM, Kâzım Karabekir Paşa'nın Ermenistan üzerine harekât yapılması isteğine, 6 Haziran 1920'de gönderdiği telgrafla olumlu yanıt verdi. Derhal hazırlıklara başlandı. 9 Haziran 1920'de Şark Cephesi Kuruldu ve doğu illerinde seferberlik ilan edildi. Şark Cephesi Komutanlığına da 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa getirildi.⁴⁶ Bu esnada Taşnakçılar da boş durmuyorlardı. 18-26 Nisan 1920 tarihlerindeki San Remo Konferansı'nda delegeleri Avetis Aharonian'ın Batılı emperyalistlerden *Büyük Ermenistan'*ı kurma yolunda aldığı kesin söz⁴⁷, Taşnakçıların Doğu'da Müslümanlara yönelik kıtal faaliyetlerini sıklaştırmasına neden oldu. Özellikle Taşnakçıların Haziran 1920'de Oltu'ya yönelik taarruza geçmeleri endişeleri iyice artırdı⁴⁸ ve Şark Cephesi komutanı Kâzım Karabekir Paşa hazırlıkları daha da hızlandırdı. TBMM Hükümeti de 7 Temmuz'da Ermeni Taşnak Hükümeti'ne gönderdiği bir notada, Brest-Litovsk Antlaşması'nın sınırlarına çekilmesi gerektiğini bildirdi. Fakat Taşnak Hükümeti, bu notayı karşılıksız bıraktı.⁴⁹ 10 Ağustos 1920'de Batılı emperyalistlerin Sevr Antlaşması'nın 88, 89, 90, 91, 92 ve 93. maddeleriyle *Büyük Ermenistan'*ın kurulmasının kararlaştırılması ise Taşnakçıları iyice umutlandırdı.⁵⁰ Kemalistler ise Anadolu'da tek otorite olarak elbette bu antlaşmayı geçersiz saydı. Sonunda TBMM'nin 20 Eylül 1920 tarihli telgrafıyla Ermenistan harekâtına başlanması vurgulanıyordu.⁵¹

TBMM, harekâta müsaade ederken, zaten Taşnakçılar da 24 Eylül 1920'de Bardız cihetinden saldırıya başlamışlardı.⁵² Bu saldırıların şiddetlenmesi

45 Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 37.

46 A. Şemsutdinov-Y.A. Bagirov, *Bir Karagün Dostluğu*, s. 18-19.

47 Nassibian, *Britain and ...*, s. 180-181.

48 Nassibian, *Britain and ...*, s. 209; Ovannes Kaçaznuni, *Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Parti Konferansı'na Rapor)*, (çev: Arif Acaloğlu), Kaynak Yay., İstanbul 2014, s. 62.

49 Öke, *Ermeni Meselesi*, s. 206.

50 Uras, *The Armenians in History...*, s. 920-921.

51 Bilge, *Güç Komşuluk*, s. 62.

52 Yusuf Hikmet Bayur, *Armenians*, (ed: Kemal Çiçek-Pınar Eray), TTK Basımevi, Ankara 2010, s. 271.

üzerine Hariciye Nazırı Vekili Ahmet Muhtar Bey, 26 Eylül'de Ermenistan Hükümeti'ne bir nota göndererek yapılacak hareketin gerekçelerini açıkladı. Bu notada, amacın sadece bazı stratejik noktaların alınması olduğu bildiriliyordu.⁵³ Ermenistan'ın tamamen ortadan kaldırılması gibi bir niyet ise söz konusu değildi. Bütün hazırlıkları tamamlayan Kâzım Karabekir komutasındaki Şark Cephesi Komutanlığının "Ermenistan Harekâtı", 28 Eylül 1920'de genel bir taarruzla başladı.⁵⁴ Çok geçmeden sadece bir gün sonra 29 Eylül'de Sarıkamış alındı.⁵⁵ Ancak daha fazla ileri gidilmedi Bolşeviklerin nasıl bir tepki vereceği bunda etkili olmuştu.

Kafkas Türk Ordusunun Sarıkamış'ı ele geçirmesinin ardından Lenin ihtiyatlı davranarak Rus Komünist Partisi (R.K.P.)'ni toplayarak acil olarak Anadolu'ya yardım edilmesi ve derhal Kemalistler ile Taşnakçılar arasında bir arabuluculuğun yapılması şeklinde bir karar aldı. Çünkü bu harekât, Bolşevikleri de endişeye düşürmüştü. Bu sebeple Bolşevik Kafkas Temsilcisi Legran, Erivan'a giderek Taşnakçı Hükümete, Kemalistlerle bir arabuluculuk teklifinde bulundu. Hatta karşılığında Ermenistan'a Zengizor ve Karabağ verilecekti. Bolşeviklerin şartı ise Taşnakçıların Sevr Antlaşması'ndan vazgeçmeleriydi. Bolşeviklerin bu teklifini, Taşnakçılar Tiflis'teki İngiliz Temsilcisi Albay Stokes'a bildirmeyi de ihmal etmediler. Stokes, bunun bir blöf olduğunu söyleyince Taşnakçılar da bu teklifi reddettiler.⁵⁶ Gerçekten Taşnakçılar, gerek Bolşeviklere gerekse İngilizlere karşı ikili bir siyaset takip etmekteydiler. Onlar, çıkarlarına uygun hareket ederek böyle bir siyaseti gerekli görüyorlardı. Ama hedefleri, umdukları gibi olmayacaktı.

Gerçekleştirilen Türk harekâtı, Taşnakçıları bir hayli kaygılandırmaya yetti. Sarıkamış'ın alınmasından bir gün sonra 30 Eylül'de Taşnak Dışişleri Bakanı Ohancanyan, Çiçerin'e yazdığı mektupta, bir an önce Türk saldırısının önlenmesini istiyordu. Fakat Taşnakçıların ikili siyaseti gereği Ohancanyan, bir yandan da Tiflis'teki Albay Stokes'e İngilizlerin Trabzon limanına bir çıkarma yapmasını önermekten geri durmamıştı. Stokes'te bunun bir işe yaramayacağını ifade ederek aslında İngiliz siyasetinin sadece bir vaat politikası olduğunu gösteriyordu.⁵⁷

Sarıkamış'ın alınmasının ardından bir süre bekleyen Türk Ordusu, Hariciye Nazırı Vekili Ahmet Muhtar Bey, 8 Ekim 1920 tarihinde hareketin kaldığı

53 Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 184.

54 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s. 986.

55 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s. 987; Kazemzadeh, *The Struggle For Transcaucasia*, s. 288.

56 Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 186-187.

57 Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 186-187.

yerden devam edeceğini bildirdi.⁵⁸ Bu karara göre, Ermeni sorunun barışçıl bir şekilde çözülmesi için buna gerek duyulduğu belirtildi. Bu karar mucibince 27 Ekim'de harekât başladı ve 30 Ekim'de Türk Ordusu Kars'a girdi.⁵⁹ Bu arada Bolşevik Temsilcisi Legran, 28 Ekim'de Taşnakçılarla arabuluculuk anlaşması yaptı. Ancak Türk Ordusu'nun taarruza başlaması bu anlaşmayı geçersiz kılıyordu. Taşnakçı Ermeniler yine de İngilizlerden ümidini kesmemişlerdi. Bu cümleden olarak 3 Kasım 1920'de Taşnak Tiflis Temsilcisi Bekzadyan, Albay Stokes ile görüşmelere başlamış ancak Stokes verdiği bir cevapla Taşnakçıları yıllarca oyaladıklarını ima etmeye çalışmıştı.⁶⁰

Taşnakçı Ermeniler, zikredildiği üzere siyasi manevralarla destek ararken Kâzım Karabekir Paşa komutasındaki birlikler, Ankara'nın emri gereği, 3 Kasım'da ilerleyerek 7 Kasım 1920'de Gümrü'yü ele geçirdi.⁶¹ Ahmet Muhtar Bey, 8 Kasım'da barış şartlarını Ermenistan Hükümeti'ne bildirmesine rağmen Taşnakçılar bunu kabul etmediler. 14 Kasım'da yeniden başlayan harekât, Ermenilerin 18 Kasım'daki mütareke teklifiyle son buldu.⁶² Bu esnada Ohancanyan Hükümeti düştü ve yeni kabine Vratzian'ın başkanlığında kuruldu.⁶³ Nitekim O, iktidara geldiğinde TBMM'ye gönderdiği telgrafla barışçıl söylemlerde bulundu. 25 Kasım'da Türk heyeti adına Kâzım Karabekir Paşa Ermenistan heyeti adına Hatisyan arasında başlayan barış görüşmeleri 2-3 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması'nın imzalanmasıyla sonuçlandı.⁶⁴ Bu antlaşmayla, Ermenistan Sevr Antlaşması'nın geçersiz olduğunu kabul ediyor ve Misâk-ı Millî sınırlarını tanıyordu.⁶⁵ Böylelikle Ermeni sorunu, Kemalistler açısından çözülmüş görünüyordu. Ancak Ermenistan'da Bolşeviklerin bir hükümet darbesi ile ülke içinde egemen olması ikili ilişkilerin daha farklı bir boyuta girmesine neden oldu.

25 Kasım'da Türk heyeti adına Kâzım Karabekir Paşa Ermenistan heyeti adına Hatisyan arasında başlayan barış görüşmeleri 2-3 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması'nın imzalanmasıyla sonuçlandı . Bu antlaşmayla, Ermenistan Sevr Antlaşması'nın geçersiz olduğunu kabul ediyor ve Misâk-ı Millî sınırlarını tanıyordu.

58 Öke, *Ermeni Meselesi*, s. 208.

59 Bilge, *Güç Komşuluk*, s. 63.

60 Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 194.

61 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s. 998; İskender Yılmaz, *Gümrü Antlaşması*, ATAM Yay., Ankara 2001, s. 59-60.

62 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s. 999-1001.

63 *Vakit*, 25 Teşrin-i Sani 1336/25 Kasım 1920; *Vakit*, 26 Teşrin-i Sani 1336/26 Kasım 1920.

64 Yılmaz, *Gümrü Antlaşması*, s. 92, 102, 119.

65 İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, I, TTK Basımevi, Ankara 2000, s. 18.

IV. Ermenistan'ın Bolşevikleşmesi ve Sonrasında Türk-Ermeni İlişkileri

Gümrü'de iki heyet, müzakerelerde bulunurken Ermenistan'da Bolşevikler yoğun bir propagandaya girişmişlerdi. Hatta Kâzım Karabekir Paşa, 22 Kasım 1920'de Ermenistan'da antlaşmanın imzasından önce çıkabilecek bir Bolşevik ihtilâlinde duyduğu endişeyi TBMM nezdinde dile getirmişti. Görüşmeler esnasında Ermeni baş delegesi Hatisyan da, müzakerelerin uzaması halinde Bolşeviklerin Erivan'ı ele geçirebileceklerini belirtmişti.⁶⁶ Bolşeviklerse Kemalistlerin Ermenistan'a kadar ilerleyeceğinden böylelikle Bolşevikleştirme hayallerinin suya düşebileceğinden çekinmekteydi. Bolşevik Rusya'nın iki taraf için de arabuluculuk teklifleri bu sebepten olsa gerekti.

Ermenistan'da Bolşevik hâkimiyetinin kurulması düşüncesi esas itibariyle Bakü'nün 28 Nisan 1920'de Bolşeviklerce denetim altına alınmasından sonra gelişti. Nitekim R.K.P. Komintern lideri Weltmann Pavloviç, Ermenistan'ın Bolşevikleşmesinin Kafkasya'da ve İran'daki İngiliz etkisini azaltacağını ve bu sebeple oldukça önemli olduğunu belirtmekteydi.⁶⁷ Bolşevikler, neticede Kasım ayının sonunda kesin kararlarını verdiler.

Ermenistan'ın Bolşevikleşmesi, R.K.P. Kafkasya Bürosu ile Bakü'deki Dışişleri Bürosu'nun faaliyetleri sonucu gerçekleşti. Kafkasya Bürosu, 15-22 Kasım arasında Bakü'deki büro ile bu konuda anlaştı. Bunun üzerine 22 Kasım'da Bakü'de Ermenistan Askeri Devrim Komitesi, Sargis Kasian'ın başkanlığında kuruldu. Bu komitede Nuricanyan ve Bekzadyan gibi önemli kişilerde bulunuyordu. Bütün hazırlıklar tamamlandıktan sonra 11. Kızıl Ordu, Geker'in komutasında 28 Kasım'da Getabek madenlerinden harekete geçti. Orconocidze'nin onayını alan Ermenistan Askeri Devrim Komitesi, 28-29 Kasım 1920 gecesi, 11. Kızıl Ordu'nun Dilican ve İcevan(Kervansaray)'a girmesiyle Ermenistan'da Bolşevik idarenin kurulduğunu ilan etti.⁶⁸ Bir gün sonrada Devrim Komitesi, Lenin'e bir mesaj göndererek Dilican ve Kervansaray'da Taşnak egemenliğine son verildiğini bildirdi yardım talebinde bulundu. Lenin'de verdiği cevapta, Devrimci Komiteyi, Ermenistan'ı emperyalizmin güdümünden kurtardığı için kutladı.⁶⁹ Bu arada Tiflis'teki İngiliz temsilcisi Albay Stokes, 1 Aralık 1920'de Curzon'a gönderdiği telgrafta Ermenistan'ın Bolşevikleştiğini bildiriyordu.⁷⁰ Böylece Bolşevikler, hem

66 Yılmaz, "Ermenistan'ın Bolşevikleşmesi", s. 304.

67 Richard Hovannisian, *The Republic of Armenia (Between Crescent and Sickle Partition and Sovietization)*, Volume IV, University of California Press, London 1996, s. 373-374.

68 Hovannisian, *The Republic of Armenia*, Volume IV, s. 374-376.

69 A. Şemsutdinov-Y.A. Bagirov, *Bir Karagün Dostluğu*, s. 29-30.

70 *Documents On British Foreign Policy 1919-1939*, Volume XII, Her Majesty's Stationery Office, London 1962, s. 655.

Taşnaklara hem de bölgedeki İngiliz çıkarlarına da büyük bir darbe vurmuş oluyordu.

Birkaç gün sonra ülkede askeri olarak idareyi eline alan General Dro, 2 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması imzalandığı sırada Erivan'daki Bolşevik Rus temsilcisi Silin ile bir anlaşma yaptı. Buna göre, Ermenistan bir Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti oluyor, yeni kabine 2 Taşnak ve 3 Bolşevik Ermeni'den meydana geliyordu.⁷¹

Kâzım Karabekir, Gümrü'de Hatisyan ile görüşmeler gerçekleştirirken Ermenistan'da Bolşevik idarenin kurulduğundan haberi yoktu. Ancak Antlaşmanın imzalanmasından sonra Bolşeviklerin Ermenistan'ı ele geçirdiğini haber alınca memnuniyetini dile getirdi. Karabekir Paşa, Ermenistan Askeri Devrim Komitesi'ne “dost ve bağlaşıklık Türk ordusu” adına bir kutlama mesajı göndermek suretiyle ilişkilerin bir an önce kurulması istedi.⁷² Ahmet Muhtar Bey'de, İngiliz emperyalizminin hizmetçileri olan Taşnakların iktidardan düşmesi haberini memnuniyetle karşıladı.⁷³ Kemalistlerin bu olumlu karşılımlarının altında, Bolşevik idaresinin Ermenistan'da yerleşmesiyle Taşnakçılara darbe vurulması ve Taşnakçılarla yapılan barışın bu olayla birlikte kesin olarak çözümlendiği inancı yatıyordu.

Ermenistan'ın Bolşevikleşmesi haberi Kemalistlerce olumlu karşılsa da Bolşeviklerin tavırları bekledikleri gibi olmadı. 10 Aralık 1920'de Sovyet Ermenistan'ı Dışişleri Bakanı Bekzadyan, TBMM'ye gönderdiği notayla, Bolşeviklerin artık idareyi ele aldığını Gümrü Antlaşması'nın geçersiz kılınması ve Gümrü'nün derhal boşaltılması gerektiğini bildirdi.⁷⁴ Kemalistler, Bolşeviklerin Gümrü'yü tanıyacıklarını düşünüyorlardı. Çünkü onlar, Taşnakçılarla olan meselelerini bir antlaşmayla çözdüklerine inanıyorlardı. Kemalistlere göre, Bolşevikler de zaten aynı amaç yani Taşnakçı meselesinin çözümü için Erivan'da iktidarı ele geçirmişlerdi. Bu düşünceyle TBMM adına Ahmet Muhtar Bey, 19 Aralık'ta verdiği cevabında, Ermenistan'da komünist düzenin tam olarak yerleşmediğini bu yüzden de Gümrü'nün boşaltılmasının mümkün olmadığını kesin bir şekilde dile getirdi.⁷⁵ Bekzadyan bu isteğini 8 Ocak 1921 tarihli notasıyla yeniden gündeme getirmekten kaçınmadı.

71 Kazemzadeh, *The Struggle For Transcaucasia*, s. 290; Hovannisian, *The Republic of Armenia*, Volume IV, s. 386-387.

72 Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 203.

73 Kazemzadeh, *The Struggle For Transcaucasia*, s. 292.

74 Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 266.

75 Yılmaz, *Gümrü Antlaşması*, s. 153.

Kemalistler, Ermenistan'da Bolşevik idaresinin kurulmasıyla Taşnak meselesinin kesin olarak çözüme kavuştuğunu ümit etmişti. Fakat Bolşeviklerin daha sonraki tutumu bu yönde olmayınca Gümrü'nün tahliyesi konusunda bir takım sıkıntılar yaşandı. Öyle ki, Çiçerin 13 Ocak'ta Orconikidze'ye gönderdiği bir telgrafta Gümrü'ünü Kemalistlerce yağmalanmakta olduğunu ve bundan duyduğu şikâyeti dile getirdi. Ancak Bekir Sami Bey, 5 Şubat'ta verdiği cevapta bu söylemlerin propaganda amaçlı olduğunu ifade etti.⁷⁶

Kemalist-Taşnakçı ilişkileri Gümrü Antlaşması'ndan sonra çözüm sürecine girmiş bulunuyordu. Taraflar arasındaki eski düşmanlıklar devam etse bile mevcut siyasî antlaşma aralarındaki bazı meseleleri hiç değilse çözebiliyordu. Bolşevik Ermeniler ile olan ilişkiler ise Gümrü'nün geçersiz kılınması istemi nedeniyle soğuktu ama yine de karşılıklı uzlaşma yolları aranıyordu. Bu uzlaşma Bolşevik Rusya açısından Kemalistler ile Sovyet Ermenistan arasında bir konferans ile sağlanmalıydı. Fakat Kemalistler, bir konferansın yapılmasını istemelerine rağmen Ermenistan meselesinin zaten Gümrü ile çözüldüğünü öne sürüyor, bu sebeple Ermenistan'ın katılmasını reddediyordu. Yine de Kemalistler, Bolşeviklerle olan arayışı bozmak istemiyordu. Buna karşın Gümrü şartlarından vazgeçmek gibi bir niyeti de yoktu.

Bu arada Erivan'da 1921 yılının Şubat ayında meydana gelen Taşnakçı karşı devrim hareketi Taşnakçıların Gümrü'ye sadık olarak Kemalistlere yakınlaşmasına neden oldu. Bolşevik Ermenilere karşı devrim hareketi aslında, Erivan'da Taşnakçılara karşı uygulanan bir baskı politikasının ürünüydü. Nitekim Ermenistan'ın Bolşevikleşmesinden sonra Bolşevikler, önceleri Taşnakçılara karşı hoşgörülü bir siyaset benimsese de, Aralık 1920 sonlarından itibaren Taşnak önde gelenlerini tutuklayıp Erivan'dan sürme kararı almıştı.⁷⁷ 1921 yılının ocak ayında ise bu tutuklamalar iyice arttı, General Dro, Silikov ve Nazarbekian gibi önde gelen Taşnakçılar ülke dışına sürüldü.⁷⁸ Bolşevik Rusya ile Bolşevik Ermenilerin Gürcistan üzerine yürümesinden istifade eden ülke içindeki Taşnakçılar, iktidarı yeniden ele geçirmek amacıyla bir isyan başlattılar.⁷⁹ Eski Taşnak Hükümeti lideri Simon Vratzian, *Ermenistan Selamet Komitesi* (*Hayreniki Pirgutyán Gomide*)'ni kurarak bir mücadeleye girişti ve 18 Şubat 1921'de iktidarı Bolşeviklerden devraldı.⁸⁰ Ermeni milliyetçisi

76 Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 266.

77 *Vakit*, 29 Kanun-ı Evvel 1336/29 Aralık 1920.

78 Kazemzadeh, *The Struggle For Transcaucasia*, s. 23; Hovannisian, *The Republic of Armenia*, Volume IV, s. 404.

79 Kaçaznuni, *Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok*, s. 67.

80 *Vahdet*, 23 Şubat 1337/23 Şubat 1921; Hovannisian, *The Republic of Armenia*, Volume IV, s. 405.

Taşnakçı Garegin Nijde de Kızıl Ordu'yu ülken çıkararak Dağlık Ermenistan Cumhuriyeti'ni ilan ettiğini bildirdi.⁸¹

Taşnakçılar Erivan'da yeniden iktidara geldikten sonra Kemalistlerle iyi ilişkilerde bulunmak üzere harekete geçtiler. Taşnakçılar, Kemalistlerle imzaladıkları Gümrü Antlaşması'nın 5. ve 9. maddelerine istinaden Kemalistlerden Bolşeviklerle olan iç savaşta kendilerine yardım dahi talep etti.⁸² Nitekim yeniden iktidara gelen Simon Vratzian, 13 Mart 1921'de TBMM Reisi Mustafa Kemal'e gönderdiği mektupta bir an evvel dostluk münasebetlerinin kurulmasını arzuluyor ve şunları belirtiyordu:⁸³

“Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine. 18 Şubat'ta isyan eden milletin irade-i katıyyesi üzerine Ermenistan'daki Bolşevik Hükümeti devrilmiş ve Ermeni milleti kendi hakiki hükümeti etrafında yeniden toplanmıştır. Yeni hükümetin ilk vazifesi tesis ve memleketin unsur-ı muhtelifesi bünyesindeki revabit ve münasebat-ı hasenenin temin ve teyidi oldu. Memlekette zabt ve rabtın suret-i seriyede tesis edildiğini zat-ı âlilerine beyan ile mübahi oluyorum. Ermeni milletinin hür ve müstakil yaşamak hususundaki iradesi kati ve layetzelzeldir. Ve Bolşeviklerin tekrar Ermenistan'a girmelerine her ne bahane olursa olsun müsaade etmeyecektir. Aynı suretle Ermeni milleti mümkün olduğun kadar süratle komşularıyla birinci derecede Türk milletiyle münasebat-ı dostane tesisine şiddetle heveskârdır. Bu hissiyat ile mütahassis olarak Büyük Millet Meclisi Hükümetinin şahsında çalışkan Türk milletini selamlar münasebat-ı hasene-i hemcivarıyla ibtidar hususundaki arzumuzu beyan ve teşebbüsümüzün mahiyetinin nihatayla ve istikbalde devamlı bir dostluk devrinin küşadına bir mukaddime-i hayriye olmasını temenni eyleriz. Ermenistan Selamet Komitesi Reisi Vratzian(Vratzian).”

Vratzian, bu meşru yardım talebini 18 Mart 1921'de yineledi. Bu defa TBMM'nin Ermenistan temsilcisi Bahaddin Bey'e isteğini dile getirdi. Fakat Bolşeviklerle ilişkiler doğrultusunda hareket eden Kemalistler, 16 Mart 1921'de Bolşevik Rusya ile imzalanan Moskova Antlaşması'nı göz önünde bulundurarak Taşnakçılara hiçbir askeri malzeme yardımında bulunmadı. Buna ilaveten Taşnakçılara destek amaçlı Türk tarafından hiçbir katılım da olmadı.⁸⁴ Taşnakçılar, “Büyük Ermenistan” hedeflerini gerçekleştirmek istedikleri Kemalistlere karşı tarihin bir cilvesi olsa gerek şimdi yardım talebinde bulunuyor ve dostane münasebetlerin kurulmasını istiyordu. İngilizlerden yardım ümitlerini kestikten sonra bel bağladıkları Bolşevikler ise Erivan'da

81 Hovannisian, *The Republic of Armenia*, Volume IV, s. 405; Bournoution, *Ermeni Tarihi*, s. 262.

82 Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, s. 20-21.

83 T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon: 30 10 0 0, Kutu: 250, Dosya:689, Sıra:1.

Taşnakçılara karşı bir zulüm politikası izliyordu.⁸⁵ Taşnakçıların, oynadıkları ikili siyaset kısacası kendilerine oldukça pahalıya mal olmuştu.

Taşnak İç Savaşı, Kemalist- Bolşevik ilişkilerini de yansıdı. Şöyle ki, Erivan'daki iç savaş için asker sevk etmek isteyen 11. Kızıl Ordu Komutanı Geker, Kâzım Karabekir Paşa ile 4 ve 5 Nisan 1921'de görüşerek Gümrü'nün Türk ordusunca tahliye edilmesini istedi. Kâzım Karabekir ise Bolşevik Ermenilerin öncelikli olarak Moskova Antlaşması'nı tanımalarını gerektiğini söyledi. Ancak Geker'in kararlı tutumu ve Kemalistlerin Bolşevikleri gücendirmen istememesi üzerine Karabekir Paşa, 23 Nisan'da Gümrü'yü boşaltacağını bildirdi.⁸⁶

Taşnakçılar, “Büyük Ermenistan” hedeflerini gerçekleştirmek istedikleri Kemalistlere karşı tarihin bir cilvesi olsa gerek şimdi yardım talebinde bulunuyor ve dostane münasebetlerin kurulmasını istiyordu. İngilizlerden yardım ümitlerini kestikten sonra bel bağladıkları Bolşevikler ise Erivan'da Taşnakçılara karşı bir zulüm politikası izliyordu .

Taşnak İç Savaşı esnasında Türk-Ermeni ilişkilerinde yaşanabilecek en önemli sorunlardan birisi olarak Erivan'daki iç savaştan kaçanların Anadolu'ya iltica etme durumlarının olmasıydı. Bu konuda 12. Fırka Komutanlığı 18 Mart 1921 tarihli yazısında Bolşeviklerin baskısına maruz kalan Taşnak kuvvetlerinin sınırı geçme ihtimallerinin olduğu ve böyle bir durumda silahlarının alınabileceği belirtildi. İzinsiz olarak geçmek isteyen Taşnak grupların durmaları için uyarılmasını, uyarılara uyulmadığı halde ise silah kullanılmak suretiyle engel olunması istendi. Bu şekilde silahını teslim eden Taşnakçılar, koruma altında tutuklu kalacaklardı. Bu konuda Kâzım Karabekir Paşa da 2 Nisan 1921 tarihli yazısında Ermenilerden iltica eden olursa kabul edilmeleri ve gözetim altında tutulmalarını emretti.⁸⁷

Bolşeviklerle ilişkiler doğrultusunda hareket eden Kemalistler, Ermenistan'dan gelen sığınmacılara da kapıyı kapatmıştı. Mülteciler, bu sayede Anadolu'ya sokulmamış oldu.

Kemalistler, Erivan'daki iç savaşa müdahil olamamışsa da, buradaki Bolşevik-Taşnak çatışmasını da yakinen takip etmişti. Dâhiliye Vekâleti'nden 5 Mayıs 1921'de Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisliğine bildirildiğine göre Ermenilerle

84 Yılmaz, “Ermenistan’ın Bolşevikleşmesi”, s. 306-307.

85 *Vahdet*, 16 Mart 1337/16 Mart 1921; Ermenistan Harbiye Nazırı olan ve sonradan diğer Taşnakçılarla beraber sürülen Nazarbekian, verdiği bilgide Taşnakçıların zorla Bolşevik yapıldığını, olmayanların kurşuna dizildiğini ifade etmişti. (*Vahdet*, 9 Mart 1337/9 Mart 1921.)

86 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s. 1054-1057.

87 Coşkun Topal, “Ermenistan’ın Sovyetleştirilmesi ve Ermeni Mülteciler Sorunu”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, sayı: 29, Ankara 2008, s. 57, 59-60.

Bolşevikler arasındaki savaş devam etmekteydi.⁸⁸ 1921 yılının yaz sonlarına doğru ise Zengizor'u da alan Bolşevikler yeniden iktidarı ele geçirdiler.⁸⁹ Böylece Ermenistan'da bütünüyle Bolşevik idaresi kuruldu.

Ermenistan'da tam olarak Bolşevik hâkimiyetinin sağlanması, Kemalistlerin Ermenistan ile olan sorunların tamamen çözülme gereğini gündeme getirdi. Kemalistler, Kafkas Sovyet Cumhuriyetleriyle yapacağı bir anlaşma ile Doğu sınırlarını kesin olarak belirlemek istiyordu. Bu münasebetle 26 Eylül-13 Ekim 1921 tarihleri arasında Kars'ta bir konferans toplandı. TBMM adına Kâzım Karabekir Paşa, Sovyet Ermenistan adına da baş delege olarak Mravyan katıldı.⁹⁰ 13 Ekim 1921 tarihinde yapılan Kars Antlaşması ile Sovyet Azerbaycan ve Sovyet Gürcistan'dan başka Sovyet Ermenistan Cumhuriyeti ile de Gümrü'nün Ermenistan'a bırakılmasıyla kesin bir çözüme kavuştu.⁹¹

SONUÇ

1920-1921 tarihleri arasındaki Türk-Ermeni ilişkilerine genel bir çerçevede bakıldığında, tarafların mevcut siyasî durumlarının ikili ilişkilere ne denli tesirde bulunduğu açıkça görülmektedir. Türk-Ermeni ilişkilerinin bu evresinde Anadolu'daki Kemalist otorite, Ermeni sorununun çözümünde Bolşevik yardımı doğrultusunda hareket etmiştir. Taşnakçılar ise Batılı emperyalistlerin, özellikle İngiltere'nin maddi yardım vaatleri ve ABD'nin manda yönetimi isteminin, gölgesi altında kendilerine *yaşayabilecek Büyük Ermenistan* hedefini gerçekleştirme hayalleriyle ilintili bir politika takip etmiştir. Buna rağmen Taşnakçılar, Bolşevikleri de ihmal etmemiş, onlarla da bir takım ilişkilerde bulunmuşlardır. 2-3 Aralık 1920 yılında Gümrü Antlaşması ile Kemalistler ve Taşnakçılar arasındaki meseleler karşılıklı olarak halledilmişse de, Ermenistan'da Bolşevik idaresinin kurulmasıyla birlikte Kemalistler, Bolşeviklerle olan münasebetlerini öncelikli kılması, tarafların barış sürecinde kalıcılığı yakalamasını engellemiştir. Bolşeviklerle olan ilişkilerini esas alan Kemalistler, Taşnakçıların 18 Şubat 1921'de yeniden iktidara gelmelerinden sonra bile Taşnakçılarla bir yakınlaşma politikasından uzak kalmıştır. Sonuç olarak, Bolşevik Ermenilerin Gümrü konusundaki isteklerinde direktmesine rağmen, 1921 güzüne doğru Bolşeviklerin yeniden Ermenistan'da tamamen hâkim duruma gelmesi, Kemalistleri bu sorunun kesin olarak çözümüne itmiş, neticede 13 Ekim 1921'deki Kars Antlaşması, Sovyet Ermenistan'ı ile olan meselelere son noktayı koymuştur.

88 *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, cilt: 48, sayı: 107, Ankara (Ocak 1999), s. 8.

89 Kaçaznuni, *Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok*, s. 69.

90 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s. 1129.

91 Bilge, *Güç Komşuluk*, s. 76-77.

KAYNAKÇA

Arşivler

T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Resmî yayınlar

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar 'da ve Anadolu 'da Ermeni Mezalimi I (1906-1918), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 23, Ankara 1995.

Documents On British Foreign Policy 1919-1939, Volume XII, Her Majesty's Stationery Office, London 1962.

Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 49, Ankara 2001.

Gazeteler ve Dergiler

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi

Vakit; 25 Teşrin-i Sani 1336/25 Kasım 1920, 26 Teşrin-i Sani 1336/26 Kasım 1920, 29 Kanun-ı Evvel 1336/29 Aralık 1920 sayıları

Vahdet; 23 Şubat 1337/23 Şubat 1921, 9 Mart 1337/9 Mart 1921 sayıları

Araştırma Eserleri

Kitaplar

Bayur, Yusuf Hikmet, *Armenians*, (ed: Kemal Çiçek-Pınar Eray), TTK Basımevi, Ankara 2010.

_____, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/4, TTK Basımevi, Ankara 1991.

Bilge, A. Suat, *Güç Komşuluk*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1992.

Bournoution, George A., *Ermeni Tarihi (Ermeni Halklarının Tarihine Kısa Bir Bakış)*, (çev: Ender Abadoğlu-Ohannes Kılıçdağı), Aras Yay., İstanbul 2011.

- Çiçek, Kemal, *Ermenilerin Zorunlu Göçü(1915-1917)*, TTK Basımevi, Ankara 2012.
- Erim, Nihat, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, I, Ankara 1953.
- Gökdemir, Ahmet Ender, *Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti*, ATAM Yayınları, Ankara 1989.
- Gürun, Kâmuran, *Türk-Sovyet İlişkileri(1920-1953)*, TTK Basımevi, Ankara 2010.
- Hovannisian, Richard, *The Republic of Armenia (Between Crescent and Sickle Partition and Sovietization)*, Volume IV, University of California Press, London 1996.
- _____, *The Republic of Armenia (The First Year, 1918-1919)*, Volume I, University of California Press, London 1971.
- Kaçaznuni, Ovannes, *Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Parti Konferansı'na Rapor)*, (çev: Arif Acaloğlu), Kaynak Yay., İstanbul 2014.
- Kazemzadeh, Firuz, *The Struggle For Transcaucasia (1917-1921)*, Birmingham 1951.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi*, Ankara 1954.
- _____, *Milli Mücadelede Kars*, I, İstanbul, 1960.
- Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Ankara Üniversitesi DTCF Yay., Ankara 1970.
- Nassibian, Akaby, *Britain and the Armenian Question: 1915-1923*, Croom Helm, London, 1984.
- Öke, Mim Kemal, *Ermeni Meselesi 1914-1923*, Aydınlar Ocağı Yay. , İstanbul 1986.
- Soysal, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, I, TTK Basımevi, Ankara 2000.
- Şemsutdinov, A. –BAGİROV, Y.A. , *Bir Karagün Dostluğu Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri*, (çev: A. Hasanoğlu), Bilim Yay., İstanbul 1979.
- Şimşir, Bilâl N., *Ermeni Meselesi (1774-2005)*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2009.
- Uras, Esat, *The Armenians in History and The Armenian Question*, Documentary Publications, İstanbul 1988.

Yerasimos, Stefanos, *Türk-Sovyet İlişkileri(Ekim Devrimi'nden Milli Mücadele'ye)*, İstanbul 1979.

Yılmaz, İskender, *Gümrü Antlaşması*, ATAM Yay., Ankara 2001.

Hatıralar

Erdoğan, Fahrettin, *Türk Ellerinde Hatıralarım*, Yeni Matbaa, İstanbul 1954.

Karabekir, Kâzım, *İstiklâl Harbimiz*, II, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2010.

Makaleler

Bozkurt, Abdurrahman, “Osmanlı Devleti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasındaki İlişkiler(1918-1920)”, *OTAM Dergisi*, sayı: 34, Güz 2013, s. 19-58.

Çiçek, Kemal, “Türk Ermeni İlişkileri ve Tehcir”, ‘*Ermeni Soykırımı' İddiaları-YanlıŞ Hesap Talat'tan dönünce-*, (der: Mustafa Çalık), Cedit Neşriyat, Ankara 2013, s.139-185.

Dilek, Mehmet Sait, “Paris Barış Konferansı'nda Ermeni Sorunu”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, sayı: 15-16, 2009, s. 79-97.

Doğanay, Rahmi, “Milli Mücadele Döneminde Türkiye, Sovyet Rusya ve İtilaf Devletlerinin Kafkasya Politikaları”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XIX/2, Elazığ 2009, s. 279-298.

Topal, Coşkun, “Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesi ve Ermeni Mülteciler Sorunu”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, sayı: 29, Ankara 2008, s. 55.64.

Yavuz, Nurcan, “Rusya'da 1917 İhtilâlinin Ermeniler Üzerine Etkisi”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 3, 1995, s. 125-144.

Yılmaz, İskender, “Ermenistan'ın Bolşevikleşmesi”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 14, Erzurum 2000.

EK'LER:

EK- 1: Ermenistan Selamet Komitesi Reisi Simon Vratzian'ın TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa Gönderdiği Mektup

